

PRÍNOS FILOZOFIE DEJÍN FRANCÚZSKÉHO OSVIETENSTVA

TOMÁŠ VALENT, Katedra teórie práva PF UK, Bratislava

Filozofia dejín je filozofickou disciplínou, konkretizáciou sociálnej skutočnosti a dejín, spoločensko-historického poznania, jeho hraníc a možností. Spoločensko-historická skutočnosť a s ňou spojený fenomén dejinnosti kladú pred teoretické disciplíny celý rad špecifických otázok, ktorých obsah a rozsah sa v dejinách sociálnej filozofie rôzne modifikoval. Patria sem problémy vzťahu medzi prírodným a sociálnym, medzi determinizmom prírodným a spoločenským, problém pôsobenia a poznania objektívnych zákonitostí a dominantných tendencií, dimenzie ľudskej slobody a zodpovednosti, metodologické otázky atď. Filozofia dejín traktovala otázku nepretržitosti historických procesov, spôsob ich periodizácie a v neposlednom rade problém vedeckej povahy histórie.

Vzťah generácií k predmetu historickej vedy, k fenoménu dejín a k ich filozofickej reflexii nebol vždy rovnaký. Dejiny dokumentujú rozporné a pestré defilé stanovísk, počnúc vyzdvihovaním histórie ako učiteľky života a končiac názormi, že je len hodnotením a opisom, a teda nespĺňa kritériá vedeckosti. Dejiny však existujú ako objektívny, skutočný proces udalostí a zmien i ako poznanie týchto udalostí (historiografia, historické poznanie). Teoretické uchopenie povahy dejinných procesov je bezprostredne späté s reálnymi dejinami, je ich filozofickým a sociologickým výrazom; analyzuje, opisuje i hodnotí tieto procesy na základe mnohých a rozporuplných faktov a filozofických prístupov. Uspokojujúca filozofická odpoveď na otázku, čo sú dejiny ako reálny proces, predpokladá zmapovať až neprehľadné množstvo javov prírodnej a sociálnej reality. No aj potom sa vynára otázka hodnovernosti našich predpokladov, našich predpokladov a záverov ich zovšeobecnení.

Fenomén dejín patrí nepochybne medzi najnáročnejšie a najzložitejšie problémy spoločenských vied. Nie náhodou charakterizoval I. Patočka filozofiu dejín ako "najproblematickejšiu zo všetkých filozofických disciplín" Filozofické otázky dejín prestávajú byť preňho špeciálnou problematikou popri iných teoretických otázkach, no týkajú sa filozofie vcelku. Zároveň zdôraznil, že v našej dobe nemá tento problém riešenie, a "preto každý, kto aspoň do istej miery vie, o čo ide, pristupuje k tomuto problému s hrôzou..., pretože toľko väčších ako my... pred týmto problémom buď kapituluje, alebo nad ním zúfa" ([1], 12).

Dejiny človeka a ľudskej pospolitosti majú v spoločenskom živote i v myslení jednotlivca stabilné miesto. História má pre nás význam vo vzťahu k nášmu pôvodu, vtedy, keď uvažujeme o zmysle nášho pozemského bytia, individuálneho i spoločenského konania. K historickému materiálu sa obracali generácie ľudstva nielen z prirodzenej zvedavosti, ale s istou nádejou, že skôr a plnšie pochopia prítomnosť, a zároveň predpokladajúc, že sa zmocnia možného smerovania do nejasej budúcnosti.

Zdrojom a funkciou historického poznania bola potencialita sociálneho sebauvedomenia spoločnosti, ktorá sa sformovala v priebehu spoločensko-historického vývoja do sociálnej potreby. Jej základným obsahovým - kultúrnym a filozofickým - významom bola zložitá cesta k sebaurčeniu ľudstva a vlastnej reflexii. Rezignácia na nábožensko-mytologické a prorocké projekty budúcnosti viedla k myšlienke formovania kontinuity minulého, súčasného a budúceho. Cez mnohoraké transformácie sa budovalo historické vedomie a poznanie. Až osvietenstvo však otvorilo priestor pre postupné teoretické uchopenie svetového historického procesu. Každá epocha, spoločnosť či národ nastoľovali otázku o svojich dejinách a ich smerovaní, čo predstavovalo nenahraditeľný zdroj sily a humanizačno-emancipačného sebauvedomenia.

Pred sformovaním filozofie dejín sa úvahy o historických udalostiach realizovali ako opisné kronikárstvo, boli základom legiend, reflektovali ich duchovné a umelecké diela. Historizmus po svojom konštituovaní nadobúda status duchovného fenoménu, s ktorým sa musíme vyrovnáť. Je to princíp, ktorý nielen neviditeľnou rukou organizuje celú prácu v duchovných vedách, ale preniká i do každodenného života. Historizmus ako teoretický problém sa utvára až vtedy, keď sa stáva súčasťou svetonázorových postojov a filozofických výpovedí. Na to však nestačila filozoficky a špeciálnovedecky reflektovaná idea vývoja, zameraná predovšetkým na oblasť prírody. Historizmus sa konštituuje v teoretickej produkcii, ktorá sa dotýka sociálnych problémov v širšom zmysle - náboženstva, morálky, práva i politiky - a znamená pokus o metodologické usporiadanie či hľadanie platných "mechanizmov" historickej kontinuity, poriadku a usporiadanosti.

Pohľady do minulosti teda nemali byť samoučelné, i keď, povedané s Hegelom, ľudstvo sa z dejín nepoučilo, a diskutabilný je i klasický programový Cicerov výrok "Historia magistra vitae". Určenie "užitočnosti" historického poznania a význam historických návratov však bezprostredne súvisí s chápaním dejinného procesu. Bolo a je užitočné objasniť, čo sú dejiny, a potom uvažovať nad otázkou, či sa z nich môžeme poučiť, resp. či demonštrujú poznateľnú a zmysuplnú kontinuitu. Práve exkurzy do minulosti boli prostriedkom na formovanie možných väzieb medzi minulým a súčasným cez horizontálnu i vertikálnu optiku.

Program teoreticky zachytiť povahu sociálneho pohybu ako konštruktívny krok k spoločensko-kultúrnemu a politickému konaniu v praktickom živote viedol v 18. storočí k pokusom o systematizáciu poznatkov spoločenskej dialektiky. Toto úsilie smerovalo k postupnému formovaniu filozofie dejín a všeobecnej teórie spoločnosti. Generácia osvietenecov si jasne uvedomovala, že jednou z podmienok všestranného rozvoja spoločnosti, a najmä presadenia vlastných politických ambícií je ovládnutie spoločenských vzťahov a teoretické reflektovanie podstaty spoločenskej organizácie. Ústredné otázky, ktoré si teória kládla, sa teda predovšetkým dotýkali problematiky historického vývoja a jeho fungovania, vzniku štátu, spôsobu jeho organizácie, zdôvodnenia zmyslu sociálnych zmien, pričom jednou z centrálnych tém sa stala idea spoločenského (historického) pokroku.

Idea pokroku a sociálneho perfektibilizmu, myšlienka neprestajného zdokonaľovania ľudstva je jednou z dominantných ideí 18. storočia a profiluje jeho filozofiu

dejín. Presvedčenie o "pokrokovom" vývoji ľudstva sa rozširuje v myslení spoločnosti na základe nezlomnej viery v silu rozumu. Pre väčšinu predstaviteľov sociálnej filozofie všeobecne a filozofie dejín osobitne je historický pokrok požadovanou zásadou, ktorá sa od dejín očakáva, a v praxi sa má realizovať s osudovou nevyhnutnosťou; má charakter kategorického imperatívu. Myšlienka pokroku presahuje rámec terénu, z ktorého bola indukovaná, a nadobúda charakter a povahu ideálu. Jeho základným obsahovým významom je zdokonaliteľnosť a zdokonaľovanie ľudského ducha. Takéto chápanie spoločenského pokroku je založené na historickom optimizme osvietenstva, odzrkadľuje dobovú, progresívnu spoločenskú pozíciu buržoázie, a preto nie náhodou sa novoveká teória spoločenského pokroku rodí v lone francúzskej filozofie dejín. Idealizácia minulosti, pevne vládnuca v období renesancie, sa nahrádza a je nahradená ideálom budúcnosti. Idea pokroku sa stáva "zjednocujúcim činiteľom" dejín a jej prostredníctvom sa prekonáva deskriptívny, kronikársky prístup k povahe historických procesov.

Od polovice 18. storočia sa postupne novým spôsobom pristupuje ku skúmaniu historického vývoja a k hľadaniu jeho "zjednocovacích" znakov. Francois M. A. Voltaire a iní filozofi kritickým rozborom historického poznania nastoľujú nové úlohy pre inaugurovanú filozofiu dejín, a najmä pre historickú vedu: vystihnúť v širšom zábere a meradle vývoj kultúry, civilizácie i techniky. Požadujú rozšírenie obzoru a odhalenie vnútorného zmyslu dejín, filozofický prístup sa orientuje čoraz väčšmi na štúdium historického poznania, a nie iba na skúmanie historických udalostí. Filozofia dejín chápe históriu ako časovú plynulosť udalostí a usiluje sa, i keď nie vždy úspešne, vystihnúť niektoré vnútorné súvislosti spoločenského vývoja. U jednotlivých mysliteľov sa to prejavuje stanovením periodizačných fáz, etáp, období atď. Periodizácie a klasifikácie, ktoré rezultujú z tohto programu, nie sú v súčasnosti prijateľné, avizujú však začiatok tejto osobitnej témy filozofie dejín. Spoločnou a rámcovou charakteristikou je jednotná myšlienka, formulovaná v rôznych modifikáciách: ideál pokroku možno realizovať len prostredníctvom rozumu, hybnej sily všetkých zmien.

Charles J. Montesquieu ako prvý vo svojom diele sformuloval program spoločenských reforiem a nastolil problém všeobecnej povahy spoločenských zákonov. Z metodologického hľadiska bolo významné, že zákony nechápal izolovane, ale v komplexnom celku s ostatnými určujúcimi faktormi, ktoré v podstatnej miere charakterizujú a profilujú tú-ktorú dobu a etapu jej vývoja. Jeho snaha o vystihnutie zákonitostí historického procesu priniesla i novú myšlienku: zákony sa chápu ako objektívne a nevyhnutné. Tento prínos do výkladu vzniku spoločnosti prirodzenou cestou je historicky cenný napriek zredukovaniu podmienok spoločenského vývoja a zmien na oblasť vplyvu geografického prostredia (konceptia geografického determinizmu), čím Montesquieu tendoval k naturalizmu.

Obdobie kryštalizovania povahy francúzskej filozofie dejín je i vrcholom aktivity Anne R. J. Turgota, poznačenej výrazným racionalistickým optimizmom. Jeho *Filozofický obraz postupných pokrokov ľudského ducha* sa zrodil v tom istom čase, keď Denis Diderot v *Encyklopédii* načrtáva základy novej sociálnej vedy. Pre toto ovzdušie je charakteristické kolektívne úsilie o plnšie, syntetickéjšie pochopenie a výklad historickej kontinuity a spoločenského pokroku. Turgot sa stotožnil s filozoficko-

svetonázorovými stanoviskami Paula H. Holbacha a Claudea A. Helvétia, no aktuálnu problematiku filozofie dejín vyjadril výraznejšie. Pokrok interpretuje ako principiálny zmysel dejinného pohybu, organizačný princíp, ktorý však nadobúda až fatálny charakter v myšlienke nepretržitého, stáleho "zlepšovania" ľudstva od čias barbarstva po jeho súčasnosť. Podľa Turgota boli najvýznamnejšími míľnikmi v realizácii pokroku ľudského ducha vznik reči, písma, konštituovanie vedy, rozvoj remesiel a umenia a vynájdenie kníhtlače.

Nemožno celkom súhlasiť so stanoviskom, že osvietenké teórie boli nehistorickými iniciatívami, že budúca "riša rozumu" nebola pre nich výsledkom predchádzajúceho historického vývoja a zmien. Táto pripomienka sa síce čiastočne vzťahuje na Voltaira, ktorý v riši rozumu vidí výsledok úsilia hrstky osvietených jedincov, ale Turgot a Condorcet sa vymykajú takémuto paušálnemu generalizovaniu. Práve oni najpregnantnejšie zo všetkých svojich súčasníkov dokumentovali prístup, ktorý je u ostatných vyjadrený nejasne, alebo mu chýba zmysel pre historickú podmienenosť a konkrétnosť. Najvýznamnejší prínos Turgota spočíva preto v hľadaní vzťahov medzi minulým a budúcim; toto teoretické zameranie bolo od obdobia renesancie výsledkom zmien na poli vedy a spoločenského života vôbec. Preto sa idea spoločenského pokroku v Turgotovom chápaní interpretuje ako kontinuálne zdokonaľovanie spoločnosti. I keď história tento predpoklad nepotvrdila, svojím stanoviskom ovplyvnil Condorceta a ďalších teoretikov. Zároveň posunul ideu pokroku z oblasti užšieho racionálneho chápania na širšie pole sociálnej skutočnosti, v čom sa stotožnil s autormi a zostavovateľmi *Encyklopédie*. Táto línia osvietenkej filozofie dejín je syntézou optimistických predstáv o kontinuálnych zmenách (hospodárskych, politických, morálnych, kultúrnych) a idey historického univerzalizmu demonštrovanej vo viere v "jednotný" ľudský rod.

Turgot chápal pokrok ako určenie zmyslu dejín, zdôrazňoval význam rastu ekonomiky a hospodárskeho života v procesoch spoločenského vývoja. Hoci sa Turgot snažil odvodzovať z minulosti závery pre budúcnosť, neskĺbil ich vo vlastnej interpretácii do takej integračnej jednoty a natoľko systematicky ako jeho mladší druh Jean A. Condorcet. Práve jeho chápanie dejinných procesov bolo kvalitatívne novým počínom a zaradilo ho medzi najvýznamnejších predstaviteľov osvietených teórií historického pokroku. Condorcet sa usiloval programovo zachytiť kontinuitu historického pohybu, spojiť najmä na základe konkrétneho historického materiálu a faktov minulosť cez prítomnosť s budúcnosťou. Takýto metodický prístup a postup mal byť pre Condorceta zárukou objektívneho výkladu obrazu ľudského pokroku i predpokladom predvídania budúcich tendencií. Týmto krokom na desaťročia ovplyvnil filozofické chápanie dejinnosti, pokroku a zmeny a otvoril jeden z najproblematickejších momentov teórie historizmu. Condorcetova línia v rôznych modifikáciách takmer ako paradigma fungovala až do nášho storočia a stala sa objektom mimoriadnej kritiky, ktorá vrcholí u K. R. Poppera. Condorcet neinterpretoval dejiny len ako obraz chronologických udalostí, ale sledoval už čiastočne aj kauzálne súvislosti historického procesu. Východiskom jeho periodizácie neboli iba politické udalosti, ale aj objavy a vynálezy - kvalitatívne výboje ľudského ducha. Condorcetova koncepcia bola primárne podložená osvietenkou myšlienkou, že ľudské dejiny sú pokrokom ľudského rozumu. Rozdeľoval ich do

stupňov vývoja, období, ktoré majú skôr charakter veľkých historických epoch a ktoré hodnotí, prirodzene, obmedzenými postulátmi a optikou svojej doby. Rozhodujúcimi fázami pre pokrok ľudského ducha bol v Condorcetovej klasifikácii na rozdiel od Rousseaua vznik písma, prínos gréckej vedy, vynález knihtlače, zrod modernej vedy. Hoci pokrok nepokladal za náhodnú epizódu, ale za historický základ totožný s veľkými ideálmi ľudstva, spolu s Voltairom ho považoval aj za výsledok boja s nepriateľmi. Z typických myšlienok filozofie dejín 18. storočia a osvietenstva vôbec prijal Condorcet v porovnaní s inými svojimi súčasníkmi najvyhranenejšie stanovisko, podľa ktorého rozum je "prvým hýbateľom" dejín a človek je schopný neobmedzene sa zdokonaľovať. Nesprávne však využil túto osvieteniskú tézu pri zdôvodňovaní a výklade dejinného procesu a nepostrehol, že človek predstavuje prvok systému človek - spoločnosť a je závislý od sociálnych vzťahov. Synteticky možno charakterizovať Condorcetovu filozofiu dejín a teóriu historického pokroku niekoľkými znakmi:

- je presvedčený o možnosti vystihnúť zákonitosti spoločenského vývoja;
- dejinný vývoj sa usiluje chápať ako dynamicky sa rozvíjajúcu skutočnosť;
- je zástancom budovania vedy o spoločnosti a v tomto úsilí je predchodcom Saint-Simona a Comta;
- anticipoval niektoré zo základných atribútov humanistickej sociálnej filozofie - odmietnutie vojen, kritiku expanzionizmu, ideu spolupráce, znášanlivosti a zrušenia nerovnosti medzi národmi. Condorcet síce tieto kritériá vo svojej dobe nenachádzal, ale energicky ich požadoval.

Condorcet ako typický osvietenec reprezentujúci vyvrcholenie doby, oddaný a veriaci vládne rozumu, nachádzal teda zdroje spoločensko-historického vývoja a pokroku v rozvoji vzdelávania, prehĺbovaní poznania, rozvoji kultúry a morálky. Dejiny ľudského rodu, "bolestný" prechod z "primitívnej" spoločnosti do "civilizovaného" stavu neznamenal pre neho degeneráciu ľudského rodu, ale nevyhnutnú krízu v postupnom vývoji. V tejto myšlienke možno nájsť zárodok neskoršieho Fourierovho stanoviska, že fázy spoločensko-historického vývoja majú aj líniu zostupnú. No predovšetkým je zrejme vedomou narážkou na Rousseauov odpor k "intelektuálnemu presýteniu doby". Vo filozofii dejín francúzskeho osvietenstva, a najmä u Condorceta sa po prvý raz črtajú zárodky autonomizovanej spoločenskej vedy, ktorá dostáva neskôr názov sociológia.

Na intelektuálne ovzdušie svojej doby reagoval paradoxne Jean J. Rousseau; odklonil sa od tradičných teoretických východísk francúzskeho myslenia 18. storočia a má špecifické miesto medzi klasikmi. Osvieteniskú filozofiu nevyvracia, ale ju obohacuje a dopĺňa.

Reakcia na vládnu racionalizmus a na povahu základných východísk tvoriacich sa koncepcií filozofie dejín sa odzrkadlila aj v Rousseauovom chápaní historického procesu. Začína sa formovať v roku 1749, keď pod Diderotovým vplyvom odpovedá na známu otázku Akadémie v Dijone, či pokrok vied a umení prispel ku skaze alebo k zušľachteniu mravov. Záporným stanoviskom vo svojej konkurznej odpovedi i v nasledujúcom rozpracovaní tohto problému v *Rozprave o pôvode nerovnosti* zaujal osobitnú pozíciu, kontrastujúcu s tradíciami dobového francúzskeho myslenia. Takéto stanovisko nebolo však náhodné. Rousseau k nemu dospel v období, keď sa hlavným

objektom jeho filozofického záujmu stáva človek, jeho vzťah k prírode a vzťah individuum - spoločnosť. Proti preferovaniu rozumu a civilizačných úspechov epochy postavil cit a slobodu individua a jeho "prirodzené dobro". Autonomizovaním individua, zvýrazňovaním citových a afektívnych momentov zavŕšil a prerástol osvietenstvo. Neanticipoval tým len filozofické orientácie a pozície 19. storočia, ale sám prispieval k otvoreniu priestoru pre nástup romantizmu.

Rousseau zásadne neodmietol progresívne zmeny v oblasti vied a umení. V *Rozprave o vedách a umení* však dokazoval svoje známe stanoviská, že s ich pokrokom sa zároveň šíri úpadok morálky, čo má negatívny dopad na život spoločnosti. Protikladnosť spoločenského pokroku, na ktorú len hmlisto poukázal Condorcet, našla u Rousseaua plnšie vyjadrenie. Myšlienku spoločenskej nerovnosti rozpracúva na pozadí kritiky sociálnych pomerov predrevolučného Francúzska a traktuje ju inak ako Voltaire, Turgot a Condorcet. Rovnosť medzi ľuďmi, ako je známe, rámcuje prirodzeným stavom, keď človek koná v súlade so svojimi vrozenými sklonmi.

Výsledkom historického vývoja je neprirodzený stav nerovnosti, ktorý sa stal v *Rozprave o pôvode nerovnosti medzi ľuďmi* centrom Rousseauovho záujmu so zameraním na pôvodnú prirodzenosť človeka. K ostatným osvietencom viaže Rousseaua náhľad, že už v prirodzenom stave človeka bola v zárodku potenciálne obsiahnutá schopnosť spoločenského života a zdokonaľovania, hoci sa navonok nemanifestovala. Sleduje dôsledky individuálnej a spoločenskej interakcie a dospieva k stanovisku, že genéza súkromného vlastníctva je základom pre nový proces: pre zrod egoizmu, jeho formovanie a prehlbovanie a na druhej strane zdokonaľovanie spôsobu práce a poznania. Rozvíjaním nových foriem vzťahov vzniká podľa Rousseaua bezprávie, prehľbujú sa sociálne rozdiely a sprievodným znakom tohto procesu je i zánik slobody.

Príčinu vzniku súkromného vlastníctva pripisoval "rôznym náhodám" v súčinnosti s neznámymi príčinami, ktoré nemuseli vzniknúť, no stali sa skutočnosťou, ktorá primárne ovplyvnila porušenie prirodzeného stavu. Až Hegel sa usiloval dospieť k záveru, že spoločensko-historický vývoj je výsledkom objektívne pôsobiacich príčin. Už sme upozornili na to, že Rousseauova téza o hatení prirodzeného vývoja človeka kultúrou a civilizačnými výdobytkami bola namierená proti dobovému racionalizmu, proti postojom osvietenstva k vlastnej prítomnosti a proti často nekritickému preferovaniu jej kultúrneho prínosu.

Rousseau však nechcel z tejto situácie vyvodit' "návrat k prírode" ako obrat či návrat k primitivizmu, ale pokúšal sa hľadať cesty, ako prekonať tendencie, ktoré zbaľujú človeka jeho prirodzenosti. Práve pri hľadaní východiska zo vzniknutej situácie dospel k základným myšlienkam svojej *Spoločenskej zmluvy*. A hoci v sociálnej filozofii negoval hodnoty civilizácie a kultúry, nesporne položil základy dôležitého teoretického programu rozvoja sociálnych teórií a ďalšieho tematického kryštalizovania filozofie dejín. Iným spôsobom a z iných východísk ako napríklad Condorcet odhaľoval protirečenia svojej doby, ktoré nachádzal v priepastných rozdieloch medzi úrovňou a vyspelosťou kultúry a postavením ľudových mäs, ktoré v ňom videli svojho zástancu. Rousseauov vplyv bol dôležitým faktorom vývoja sociálno-filozofických názorov v priebehu 19. storočia v pozitívnom, potvrdzujúcom zmysle i v príkrom a niekedy nekritickom zavržovaní jeho ideí.

Ak pred nástupom filozofie dejín tradičné kronikárstvo i všeobecnú historiografiu zaujímal to, "čo sa udialo," filozofická otázka znela "Prečo sa to udialo?" a, parafrázujúc Voltaira, "Ako niečo také ako dejiny je vôbec možné?" Iniciatívnosťou osvietenstva sa postupne stáva filozofia dejín základom špecializovaných historických výskumov. Vďaka nej a špecifickosti kladenia filozofických otázok sa formoval aj prístup "bezprostredného dejepisectva" k vlastnému výskumnému materiálu. A keď sa idea vývoja v novovekom myslení presadzuje do oblasti sociálnej filozofie, stáva sa jednou z kľúčových myšlienok Kantova otázka, či ľudský rod speje k lepšiemu, ako aj úsilie osvietencov periodizovať historický proces. Úvahy o dejinách sprevádzajú ďalšie základné, vždy nanovo nastoľované potvrdzujúce či odmietané otázky: či dejiny majú zmysel, do akej miery je možné a vyjadriteľné ich poznanie, či ich vedie skrytá účelovosť, aké je ich smerovanie, aké objektívne kritériá na hodnotenie sociálnych zmien dokážeme sformulovať. Záujem filozofie sa orientuje na problém, či ide o zmeny progresívne, alebo regresívne, aké metódy poznania sociálnej a osobitne historickej skutočnosti sú najadekvátnejšie, aké je miesto človeka v dejinách a napokon či existujú objektívne zákonitosti spoločenského (historického) vývoja. Filozofické odpovede na tieto stále neuzavreté problémy sa formovali práve tak s vierou v absolútne, ako aj s vierou v silu ľudského ducha a jeho rozum, s víziami, fanatizmom i fatalizmom, s ľudskou aktivitou a odvahou. Mnohé dobové argumenty postupne strácali svoju pôsobnosť a nahrádzali ich iné.

LITERATÚRA

- [1] PATOČKA, J.: Kaciřské eseje o filosofii dějin. Praha 1990.
- [2] Antológia z diel filozofov zv. 5. Novoveká empirická a osvietená filozofia. Bratislava 1967.
- [3] CONDORCET, J. A.: Náčrt historického obrazu pokroků lidského ducha. Praha 1968.
- [4] MONTESQUIEU, CH. L.: O duchu zákonů. Praha 1947.
- [5] MONTESQUIEU, CH. L.: Perzské listy. Bratislava 1968.
- [6] ROUSSEAU, J. J.: O původu nerovnosti. Praha 1964.
- [7] ZIGO, M.: Filozofický slovník vo vývine Voltairovho myslenia a francúzskeho osvietenstva. In.: Voltaire: Filozofický slovník, Bratislava 1976, s. 5-36.
- [8] VALENT, T. - CHOVANCOVÁ, J.: Kapitoly z filozofie dejín. Bratislava, Vydavateľstvo PFUK 1996.

Doc. PhDr. Tomáš Valent, CSc.

Katedra teórie práva PFUK

Šafárikovo nám. 6

818 05 Bratislava

SR